

HAGYOMÁNY

Húsvéti tojásjátékok

A húsvéti tojásokkal kapcsolatos játékok Közép-Európa minden népénél előfordultak. A magyarországi középkori latinságban *dies concutionis ovorum* (a tojások összeütésének napja) a húsvét utáni februárvasárnapra következő hétfő elnevezése, amit már 1380-ból ismerünk. Számos középkori eredetű szokást, így a piros tojások összeütésével, a *csokkantással* megpecsételt mátkaváltást, *vésároskodást* is, a moldvai csángómagyarok napjainkig megőriztek. A moldvai magyaroknál *mátkaváltó vasárnap* a februárvasárnap neve. Gajcsána moldvai magyar faluban ezen a napon a fiatalok *vésároskodnak, összevésároskodnak*. A román eredetű szó unokatestvérre válást jelent. Két lány vagy két legény két piros tojást fog, közben ezt mondják egymásnak: „Vére, vére, hótig vére, hótunk után testvér.” Azután összeütik a tojásokat, *csokkantanak*. Az összetört piros tojást közösen megeszik. Ezután unokatestvérnek tekintik egymást.

Moldvai kutatóútam során, 1994-ben a Bákó megyei Pusztinán adatközlőm, Bartos Margit (szül. 1941) beszélt a húsvéti *csokkantásról* és a februárvasárnap mátkálásáról: „Húsvét ünnepi napja reggelén a mise után mind egy szálig leültek az asztalhoz, hogy egyenek. Az édesanya letette a tányért, és azt mondta, na egyetek, most vessetek keresztet, s csokkantunk Jézus nevébe, s mindenki egyék meg egy tojást. Összeütötték egymással a tojást az összes családtag, utána besózták és megették. Februárvasárnap is tojást festettek, s aki úgy akart, hogy mátkát váltson, barátja legyen, akkor ők adtak egymásnak tojást. Ilonka ideadja nekem, s én odaadom az enyémet Ilonkának. Ajándékozták egymásnak. Csak a lányok csinálták, mátkát váltottak. Mátkának szólították egymást.”

A Temes, Torontál és Krassó-Szörény vármegyei bolgárok húsvéti *tojásütéséről* ezt írta Szőke Béla a fehértemplomi főgimnázium 1890. évi értesítőjében: „Dívik a tojásütés is a locsolás és korbácsolás helyett: a fiatalok tí. tojást adnak egymásnak és azt összecsapdossák; az összetört tojás azé, a ki azt összetörte. Ha a leány vonzalommal viseltetik a legény iránt, akkor azon van, hogy az ő kezében levő tojás zúzódjék össze: ez a vonzalom elárulása, mit a legény megért; de mindketten mély titokban tartják az egymás iránti érdeklődést.”

Bod Péter, magyarigeni református prédikátor, a XVIII. századi haladó erdélyi művelődés egyik legkiválóbb képviselője a keresztények között előforduló ünnepekről szóló, *Szent Heortokrátes* című, 1757-ben megjelent művében olvashatjuk: „... húsvétkor a' gyermekek sok tojásokat koldulnak egybe, s azokkal mulatják magokat.”

A tojásjátékokra: a tojások versenyszerű összeütésére, dobására, gurítására, ércpénzzel való dobálására húsvéthétfőn a locsolás vagy a korbácsolás után került sor. Húsvéthétfő reggelén a locsolással, korbácsolással, a fiúk a lányos házaknál összegyűjtötték a játékokhoz szükséges piros tojást és a pénzt.

A burgenlandi magyarok a húsvéthétfői *tojásütést* még az 1960-as években is gyakorolták. Szombathelyhez közel, a csajtai majorban a mise után két fiú játszott. Az egyik a tenyerében tartott vagy a földre tett egy piros tojást, amibe a másiknak egy pénzdarabot kellett belevágni. Ha a pénz első dobásra élével beleállt, akkor a dobó elnyerte a tojást.

A Celdömölköz tartozó Alsóságon a fiúk a pénzdarabbal való *tojásbavágást*, a lányok a *tojásdobálást* játszották húsvéthétfőn. A réten két lány megegyezés szerinti távolságban szemben állt egymással. Számolásra, háromra a két dobónak el kellett dobni a tojást, de úgy, hogy a másik legfeljebb egyet lépve, elkaphassa. Arra is ügyelni kellett, hogy a két repülő tojás a levegőben össze ne ütközzön. Aki nem tudta elkapni a másik tojását, az vámot fizetett. Ez lehetett cukorka vagy egy másik festett tojás. Öt fordulóig játszották. Somogyzoboról 1892-ben Trencsény Lajos küldte be a húsvéti tojásjátékok figyelemre méltó leírását a Magyarországi

Néprajzi Társaság *Ethnographia* folyóiratának: „A falu közelében van egy nagy rét, a *Kerékarasz*, mely húsvétkor a délutáni istenitisztelet után csakhamar megélénkül s kezdetét veszi a játék. A leányok *hímös tojásaikat* magasra felhajigálják, nagyokat tapsolnak hozzá s ügyesen elkapják. Más helyen a legények lapdázna s ugyancsak járja a kifutós, sintéres, várbaállós vagy sűgös, némelyek a leányokkal dévajkodnak s el-elkapdossák előlük a felhajtott tojást. A gyermekek széltében *kókányóznak*, összeütik tojásaikat, hogy kié erősebb s marad épen. A ravaszabbak fatojással kókányónak s ha a turpisság kitudódik, egy kis birkózással hamar kiegyenlítik a dolgot s az eltört tojásokat közösen elfogyasztják. Szoban reformátusok és katolikusok feles számmal vannak s megosztottnak a *Kerékarasz* két felében; egyik helyről nem mennek át a másikra, hanem megvan mindenki a maga helyén békességben s nincs rá eset, hogy egymással bárminemű viszályba elegendnének.”

Budán a Gellért-hegyen, a Citadella környékén az 1850-es években minden húsvéthétfőn búcsút, népnepélyt rendeztek, ahol *narancs- és tojásajítást* is játszottak.

Martonvásáron (Fejér m.) a két világháború közötti időszakban húsvéthétfő délutánján a fiúk még kétféle tojásjátékot is játszottak. A *sejberolás* (tojásgurítás) a 6–10 éves gyerekek játéka volt. Hat-tíz fiú játszott. Egy szál deszkát kövekkel támasztottak fel vagy az utcán az árokpartra fektették. A lejtős deszkán egymás után gurították le a piros tojásokat. Ha valamelyiknek sikerült eltalálni a másik legurított tojását, akkor az eltalált tojást elnyerte. Ércpénzzel dobáltak a tojásokra a nagyobb, 10–12 éves fiúk. Egy fal mellé egy-egy piros tojást tettek le a játékban résztvevők. A faltól mintegy 2 méter távolságban vonalat húztak. Erről a vonalról réz kétfülléssel egymás után dobáltak a tojásokra. A pénznek élével kellett beleállnia a főtt tojásba. Akinek ez nem sikerült, annak a pénze a földön maradt. Aki eltalálta a tojást, azé lett az eltalált tojás és a földön lévő összes pénz is. Ha a fal mellől elfogytak a tojások, akkor újra tettek le egyet-egyet.

Ma is él a *tojásgurítás* és a tojásba dobálás szokása a mezőföldi Lajoskomáromban, ahol a tojásjátékokat 1985 húsvétján tanulmányoztam. Húsvéthétfő délutánján a gyerekek szüleikkel, nagyszüleikkel együtt kimennek a temető mellé, a régi vásártér lejtős, füves oldalához. A gyerekek – fiúk és lányok is, kettőtől tizennégy éves korig – kis kosárban 8–10 piros tojást hoznak magukkal. Egymás után gurítják le a tojásokat a füves lejtőn. Az a cél, hogy a tojás minél messzebb guruljon, és ne törjön el. Az épen maradt tojást újra guríthatják. Az eltört tojások közül az elsőket a gyerekek megeszik, a szülők sőt is hoznak magukkal, besózzák. A később összetört tojásokat a szülők, nagyszülők összeszedik, és a kosárkában hazaviszik a kicsibéknak. A *tojásba dobálással* az 1960-as évekig a 10–12 év körüli fiúk nyerészkedtek. Egy fiú letett a földre egy piros tojást. Aki dobni akart rá, az fizetett a tojás tulajdonosának 10 vagy 20 fillért. A tojásból 8–10 lábfej távolságra vonalat húztak. Erről a vonalról lehetett dobni a tojásra réz húszfülléssel vagy telefonérmével, esetleg kétförintossal. Aki a súlyosabb és nagyobb kétförintossal dobott, annak vagy többet kellett fizetni egy dobásért vagy messzebből dobott. Ha nyolc lábfej távolságról dobtak, akkor nem volt szabad előrehajolni, ha tízről, akkor előrehajolhattak. A pénznek itt is élével kellett a főtt tojásba beleállnia. Akinek ez az első dobásra sikerült, azé lett a tojás. Ha nem állt bele, akkor újra fizetett, ismét dobhatott. A tojásba dobálást ma is gyakorolják: réz kétförintossal dobál minden fiú a saját piros tojásába, a cél csupán az ügyesség bemutatása a többi gyerek, a szülők, nagyszülők előtt.

Él a húsvéthétfői *tojásgurítás* szokása Bakonykútiban is. Az iskoláskorú fiúk és lányok a falu melletti, játszásra alkalmas területen, a *Nagyhegy* oldalán gurítják le a piros tojásokat. A verseny annak eldöntéséért folyik, hogy kié bírja tovább, kié törik össze később. Figyelik, megjegyzik egymás eredményét. Sikeres gurítás után a lejtő aljából kiabálják egymásnak: „Nem törött el!” A sikeres gurítás titka, abban rejlik, hogy a tojást a tenyérből a hegyével lefelé kell elindítani, az oldala ugyanis hamarabb bereped. Szüleik a régi szokásnak megfelelően fentről figyelik a játékot. Ők említették, hogy korábban 40–50 gyerek is részt vett a *Baglyas* hegy oldalában folyó versenyésben. Győztesnek akkor az számított, akinek a piros tojása nem törött el, és a legmesszebbre gurult. A *tojásgurítás* szokását a Bakonykútival szomszédos Isztiméren is gyakorolják.

Lukács László

Dr. Kóczyán Géza etnobotanikai kutatásai¹

Az *etnobotanika*, népi növénytant/növényismeretet jelent. Az alapvetően az emberrel és az őt körülvevő természetes környezettel, ezen belül is az ember és növényvilág között kialakult sokrétű kapcsolattal foglalkozó tudományt az idők során különféle ismeretekkel rendelkező szakemberek (botanikusok, orvosok, néprajzkutatók, antropológusok stb.) művelték.

A rohamos életmódváltás miatt világszerte sürgető feladattá vált a hagyományos kultúrákban felhalmozott természetismeret számbavétele. E népek kipusztulásával ugyanis olyan tudásanyag vesztet sírba, amely részben az ökológiai egyensúly fenntartására, részben pedig a különféle növények (gyógyító, táplálék stb.) hasznosíthatóságára vonatkozik. Ezen ismeretek elvesztése már önmagában is pótolhatatlan és mindehhez még felbecsülhetetlen értékű kulturális veszteség (pl. nyelvészeti szempontból érdekes ismeretanyag elvesztése, népművészeti ismeretek stb.) is társulhat. Az *etnobotanikai* kutatások eddigi eredményei azt jelzik, hogy e kutatások egyaránt nélkülözhetetlenek például az új, természetes alapú gyógyszerek és kozmetikai készítmények kifejlesztésében, a korszerű táplálkozástudományban (például a természetes ízesítőszerkelet felállításában), vagy az új gazdasági növények (takarmánynövények, festőnövények, az építészetben és az eszközök készítésében használatos növények) felkutatásában stb.

Dr. Kóczyán Géza interdiszciplináris ismeretekkel felvértezett etnobotanika kutató volt, aki otthonosan és nagy biztonsággal mozgott minden terepen – ezt igazolják gyűjtései, feljegyzései, tanulmányai és cikkei. Kutatásai nemcsak az ember és növényvilág (gyógy-növények, gazdasági növények – takarmány-, rost-, festő-, a táplálkozásban használatos növények, díszkertek növényei stb.) kapcsolatának vizsgálatára terjedtek ki, hanem az ember és egész környezete között kialakult szerteágazó kapcsolatok (ember és állatvilág – állatnevelés, állatbetegségek, takarmányozás; ember és hitvilág – pl. hallucinogén növények használata, gyógyító imák, ráolvasások, növények használata a vallásos szertartásokban stb.) iránt is érdeklődött.² E kapcsolatrendszer minden apró részlete érdekelte, mindenféle ismeret (például növénytermesztés, állattenyésztés, gyógyászat, néphit stb.) befogadására fogékony volt. Azon kevesek közé tartozott, akiknek kutatásai a népi emberorvosláson kívül kiterjedtek az állatbetegségek gyógyítására is. Idevágó gyűjtései, közölt adatai éppoly alaposak, részletesek, sokoldalúak, mint azok, amelyek a humángyógyászatra vonatkoznak.³

Gondolatai és etnobotanikai kutatásai időben és térben egyaránt széles sávot fogtak át. Jól ismerte a megelőző évszázadok e témakörrel foglalkozó forrásmunkáit, például Méliusz Péter *Herbáriumát*, Pápai Páriz Ferenc *Pax Corporisát* vagy Sadler József *Magyarázat a „magyar plánták” szárított gyűjteményéhez* című munkáját. Egy-egy növény bemutatásakor gyakran utalt a régebbi korok szerzőire, azok adatait elemezte, értékelte, összehasonlította az általa lejegyzettekkel és megpróbált rámutatni a közöttük kirajzolódó összefüggésekre. Kárpát-medencében bejárt gyűjtési területei között a legnagyobb távolság meghaladja az 1000 km-t (Vendvidék és Gyimes völgye).⁴ Gyűjtései fymódon jó keresztmetszetet adnak a sajátos földrajzi és éghajlati viszonyú, igen változatos és értékes természetes növénytakaróval rendelkező Kárpát-medence magyarságának, illetve a vele évszázadok óta együtt élő népek növényismeretéről, azok egymásra hatásáról. Közölt adatai nagyszerű kiindulási források az összehasonlító etnobotanikai elemzéseknek (különböző etnikai közösségek növényhasználatára, adott növények tájegységenként eltérő alkalmazása – melyet a különböző környezeti

¹ Dr. Kóczyán Géza szakgyógyász halálának 10. évfordulója alkalmából, 1997. november 28-án, Nagyatádon rendezett megemlékezésen tartott előadás alapján. (Szerk.)

² Kóczyán Géza: Egyes Solanaceae fajok pszichomimetikumként való használata a népgyógyászatban. *Comm. Hist. Artis Medicinae. Supp.* 11–12. 1979. 155–160. old. – *Uő.*: A népi orvoslás értékelés problémái. *Gyógyszerészet* 1991. 95–99. old.

³ Kóczyán Géza: Gyakran használt növények a magyar népi állatorvoslásban. *Gyógyszerészet* 1990. 307–316. old.

⁴ Kóczyán Géza: A taranyi cigányok gyógyító és mérgező növényei. *Gyógyszerészet* 1988. 417–421. old. – Kóczyán-Pintér-Szabó: Adatok a gyimesi csángók népi gyógyászatához. *Gyógyszerészet* 1975. 226–230. old. – Kóczyán-Szabó: A szlovákiai Aj és Falucska községek népeinek gyógynövényhasználatára, etnobotanikai tudása. *Gyógyszerészet* 1990. 371–374. old.

tényezők miatti más-más hatóanyag-összetétel is magyarázhat, a lejegyzett növényeken keresztül nyomon követhetjük a vizsgálati területeken leggyakrabban előforduló betegségeket és azok növényekkel történő gyakoribb kezelésmódjait).

Motorja, szuggesztív vezetője volt a kisebb-nagyobb gyűjtőutaknak, amelyekre botanikus és agrártudományokban jártas társak is elkísérték, ezzel is biztosítva a gyűjtéseik tudományos megalapozottságát. A terepmunkában páratlan ismeretekkel rendelkezett és óriási tapasztalata volt. Nagy művelődés- és orvostörténeti, gyógyszerészeti, botanikai és egyéb ismeretei biztos alapot adtak ahhoz, hogy a terepmunka során tapasztaltakat, illetve a hallott információkat kellő tudományossággal, megfelelően jegyezze le és értékelje (diagnózis, használatra utaló rákérdések stb.). Kapcsolatteremtő készsége kiemelkedő volt, tudása tiszteletet parancsolt.

Tudta és értékelte, hogy a paraszti társadalom átalakulásával, a termelősövetkezetek létrejöttével eltűnnek vagy eltűnőben vannak az önálló és önellátó parasztgazdaságok, aminek szinte törvényszerű következménye az ott termelt tájfajták számának csökkenése. Tapasztalta azt is, hogy a közösségek idősebb tagjainak elhalálásával a növények népi használatára vonatkozó óriási ismeretanyag merül a feledés homályába. Ezzel együtt csökken a gyűjtögetett fajok száma és a varietások használata is eltűnőben van. Felhívta a figyelmet arra, hogy az általános növényismeret megőrzésén és továbbadásán túl fontos feladatunk a helyi fajták, alakok megőrzése, esetleg génbankokban való elhelyezése, mert azok sokszor értékes genetikai tulajdonságokkal (például rezisztencia, termőképesség, értékesebb kémiai összetétel) rendelkeznek. Gyűjtéseiben mindvégig erre törekedett, ezt tekintette egyik legfontosabb feladatának.⁵

Gyűjtéseinek hanganyaggal, írott anyaggal, fotókkal, herbáriumokkal történő dokumentálása, feldolgozása, rendszerezése és tudományos értékelése példaértékű. Adatközléseit minden területen (botanika, néprajz, medicina, gyógyszerészet, kultúrtörténet, szociológia stb.) hitelesség és pontosság jellemzi. A tényszerű adatközlés mellett nagy volt a népi orvosi adatok tudományos értékelése iránti igénye is. Ennek is köszönhető adatainak jó dokumentáltsága, amelyek azokat éppúgy alkalmassá tették az etnofarmakológiai vizsgálatokra, mint például a hiedelem és nyelvészeti kutatásokra (nagy nyelvismeretének is köszönhető nyelvi fejtegetései rendkívül érdekesek). Gyűjtéseiben a vizsgált közösségek növényvel kapcsolatos ismeretanyagán túlmenően, nagy figyelmet fordított a vizsgált közösségek jellemzésére, például az adatközlők etnikai és vallási hovatartozásának, a gyakoribb foglalkozásoknak, a gyakoribb gazdálkodási formáknak, a közösség egészségügyi kultúrájához kapcsolódó ismereteknek, népszokásoknak stb. feljegyzésére, melyek természetesen fontos meghatározói a növények használatának is.⁶

Népi növényismereti tudásához sokat merített azoknak az egyszerű, természettel szoros kapcsolatban és összhangban élő gyógyító emberek tapasztalatából, akikhez tisztelettel, szeretettel és tudóshoz méltó alázattal fordult. Népi növényismereti gyűjtései a legjobban értékelhető és tudományosan vizsgálható hazai anyagok közé tartoznak.

Egyetemeken, főiskoláinkon sohasem tanított, mégis iskolát teremtett. Oktatnia kellett volna, hiszen olyan népi orvoslás és népi növényismeret kutató volt, aki modern szemlélettel, sokoldalú ismeretekkel és óriási terepmunka tapasztalatokkal rendelkezett, aki az egyes jelenségeket környezetükből nem kiragadva, hanem összefüggéseiben vizsgálta, ellentétben azokkal a néprajzkutatókkal és antropológusokkal, akik többnyire csak egy-egy növényhez kapcsolódó részterület kérdéseivel (pl. növényekkel kapcsolatos hiedelmekkel stb.) foglalkoztak. Mindannyiunknak – akik nyitottak és érdeklődők vagyunk az etnobotanika iránt – kötelességünk Kóczián Géza szellemében tevékenykednünk, azért, hogy továbbvigyük és továbbadjuk mindazt amit fiatalon, élete teljében hagyott reánk örökségül. Munkái a tanulni

⁵ Kóczián Géza: A hagyományos parasztgazdálkodás természet, a gyűjtögető gazdálkodás növényfajainak etnobotanikai értékelése. Egyetemi doktori diss. ATE Mg-i Kar. Mosonmagyaróvár, 1985. 1054 old. – Kóczián-Szabó: Nagyatád egy parasztkertjének leírása, agrobotanikai értékei és géntartalékai. Agrártörténelmi Szemle 1978. 1–2. sz. 181–197. old.

⁶ Kóczián Géza: A káros szenvedélyek okai – az alkoholfogyasztás népi orvoslási hagyományai és túlzásai. Gyógyszerészet 1990. 303–306. old.

és tapasztalni vágyó „kezdőknek” kitűnő kiindulási forrásként szolgálnak, ugyanakkor megfelelő módszertani alapot és óriási lexikális ismeretanyagot adva bárkinek a népi orvoslás és etnobotanikai gyűjtőmunkához.

Több mint 1000 oldalas doktori értekezésében 452 növényfaj használatát ismertette (az esetek többségében a Vendvidéktől Gyimesig átszelve hazánkat és Erdélyt), ebből 258 gyógy- és mérgező növényt hatástani besorolásuk alapján mutat be (ez a Kárpát-medencében használt gyógynövényfajok kb. 60 %-át fedi le, így adatai jól jellemzik nemzeti gyógyszerkincsünket). Emellett 44 gombát, 9 lisztet adó, kenyérkészítésre, illetve kenyér készítésénél használt fajt, 7 kenyér pótlásra, kásák készítésére is alkalmas növényt, 49 természetett, illetve vadon termő főzelék- és zöldségnövényt, 35 természetett és egzotikus fűszernövényt, illetve fűszerként hasznosított vadon élő fajt, 7 olajnyerésre használt növényt, 41 természetett és vad gyümölcsfajt, emellett számos dísznövényként hasznosított növényfajt is leközölt.⁷

Dr. Kóczyán Géza etnobotanikai gyűjtéseiben, közleményeiben és tanulmányaiban található adatok egyaránt érdekesek és értékesek lehetnek a különböző területek szakemberei számára: növénytan és növénygenetika – ritka növényfajok előfordulási helyeinek lejegyzése, tájfajta leírása; etnobotanika – módszertan, adatközlés hitelessége; orvostudomány és orvostörténet – betegségek és tünetek leírása, illetve kezelése; gyógyszerészet; gyógynövényismeret – népi gyógyszerformák és elkészítésük; etnofarmakológia – gyógynövények, állati eredetű orvosságok hatásainak vizsgálata; néprajz – növények alkalmazásához kapcsolódó szokások, egyes népszokásokban használt növények szerepe; nyelvészet – növények, betegségek, tünetek nevei, táplálkozástudomány – táplálékként hasznosított növények, tartósítási módok, paraszti ételek, ínségeledek; kultúrtörténet – egy-egy tájegység/falu, illetve közösség szokásainak leírásához, monografikus feldolgozásához jó kiegészítések lehetnek az általa gyűjtött adatok.

Sajnos – egy-egy kivételtől eltekintve – hazánkban egyenlőre csak elfogadott egzotikumként van egyetemünk tematikájában az etnobotanika, hiszen ha egyes tanszékek vezetői látják és érzékelik is ezen diszciplína oktatásának szükségességét és a kötelező tananyagba illesztésük fontosságát, az egyetemeket érintő szorító gazdasági intézkedések miatt nem áll módjukban az oktatást, illetve a meglehetősen költséges terepmunkát anyagilag is támogatni. Ilyen környezetben válik különösen értékessé és példát mutatóvá az, hogy Kóczyán Géza dr. a napi munka és a család iránti kötelezettségek ellátása mellett olyan nemzetközi színvonalú etnobotanikai és népi orvoslási kutatást végzett, illetve irányított, amelyre méltán büszkék lehetünk.

Dr. Babulka Péter

⁷ Kóczyán 1985. i. m.